

Eesti rahvakooli kaugest minevikust

LEMBIT ANDRESEN,
pedagoogikakandidaat

Eesti rahvakooli algmed ulatuvad kaugesse keskaega. Nagu ka mujal Euroopas, asutati esimesed koolid kirikuteenrite ettevalmistamiseks, vanimad peakirikute juures — Tartus 1250, Pärnus 1251, Tallinnas 1266. aasta paiku. Varajasimad andmed 1319. aastast on seotud Tallinna toomkooliga. All-linnas avati triviaalkool¹ 1424. aasta paiku. Koolid olid ladinakeelsed.

Reformatsioon lõi eeldused eestikeelse vaimuliku kirjanduse väljaandmiseks. Varsti hakkas ilmuma ka eesti aabitsaid. Järgnes esimeste eesti koolide asutamine, kõigepealt eesti keelt kõnelevate linnakodanike jaoks. 1530. aastate paiku avati niisugune Tallinna Pühavaimu kiriku juures. 1550. aastatel asutati vaesematele, peamiselt eestlastest õpilastele stipendiume õppimiseks dominiiklaste kloostris ruumes avatud koolis.

Maarahvas veel selleks ajaks koolihariduseni ei jõudnud. Balthasar Russow ütleb, et tollal ei leidunud kogu maal „ühtegi head kooli“ (mõeldud on koole talupoegadele). Uusi hädasid tõi 1558. aastal alanud Vene-Liivi sõda. Eesti alad jagati kahe võimu vahel: Lõuna-Eesti läks Poola valdusesse, Põhja-Eesti Rootsi võimu alla. Poola võim soodustas rahva tagasi-pöördumist katoliiklusse, Rootsi võim muutis luteri kiriku riigikirikuks. Luteri ja katoliikliku kiriku omavahelises võitluses püüdsid osalised oma mõju levitada rahvakeelse kirikukirjanduse, kuid ka koolide abil. Eriti agaralt tegutsesid Poola võimu toetusel jesuiidid Tartus. 1583. aastal avati seal gümnaasium ja aastal 1585 tõlkide seminar. Eestlastest õpilaste arv oli gümnaasiumi 30-aastase tegevusaja vältel väike. Kõige suuremaks saavutuseks tuleb lugeda eestikeelse katoliku katekismuse väljaandmist, mis trükiti (1000 eks.) 1585. aastal Vilniuses.

¹ triviaalkoolis õpetati põhiliselt grammatikat, dialektikat ja retoorikat.

Ligikaudu samal ajal õpetasid poisse protestantlikud pastorid. Üks kool asutati 1600. a. paiku Tallinnas, teine Tartus. Mõlema eluiga oli lühike (suleti vastavalt 1608. ja 1616. a.).

Altmargi rahulepinguga 1629. a. ühendati Rootsi valdusteks kogu eestlaste maa-ala, Põhja-Eesti ja Liivimaa. Rootsi riik ja riigikirik võtsid peale muu käsile protestantismi kindlustamise rahva hulgas. Usuõpetuse süvendamiseks hakati nõudma lugemisoskuse levitamist mitte üksnes täiskasvanute, vaid ka laste hulgas. Kõstrid olid esimesed lugemisõpetajad. Muu hulgas vajati koole ka kohalikku keelt ja olusid tundvate ametnike ettevalmistamiseks. Selleks asutati gümnaasiumid: Tartus 1630, Tallinnas 1631.

Koos koolide asutamiselega tekkis vajadus õppekirjanduse järele. 1641. aastal trükiti eesti esimene (Jheringi) aabits. Aastal 1645 nõuti kõigis Põhja-Eesti kihelkondades aabitsa kasutuselevõtmist, seega üldist lugemaõpetamist.

Et 17. sajandi keskel talurahva lugemisoskus enam päris haruldane polnud, näitab 1646. aastast pärinev visitatsiooni-protokoll. Selgub, nagu oleks Reigi kihelkonnas (Hiiumaal) laulamise eeltingimuseks olnud lugemisoskus. Kirikuõpetaja Paulus Lempelius esitas visitatsioonikogule kaebuse Kõpust pärit sulase kohta: «... Mennike Thomson oli minu juures oma pruudiga. Kuna ta katekismuse viit peatükki **lugeda ei osanud** /autori sõrendus/, putkas ta oma mõrsjaga Saaremaale, arvates, et teda seal laulatatakse. Ta on nüüd koos mõrsjaga ... tagasi, tahavad jälle, et neid laulatataks.»

Ei ole selge, kas lugemisoskusest ja katekismust mittetundev pruutpaar laulatati või mitte.

Üksikud koolid linnades ja esimeste raamatute trükkimine võisid soodustada peaaesjalikult eestlastest linnaelanike lugemisoskust. Maal oli koolide avamine erandlik nähtus. 1661. aastast on teade näiteks kooli asutamisest Pärnu linna ja kihelkonna lastele, samas lisatakse juurde, et see oli esimene kogu Põhja-Liivimaal.

Eesti rahvakoolide laiemas ulatuses rajamisele pani aluse Bengt Gottfried Forselius. Tema isa oli olnud Tallinna toomkiriku õpetaja ja toomkooli rektor (1639–1641). Poeg õppis õigusteadust Upsalas või Turus. Ülikoolis puutus Forselius ilmselt kokku Komensky pedagoogiliste õpetustega. Mõnikümend aastat varem (1642–1648) oli Komensky just Upsala ülikooli algatusel Rootsi riigi teenistuses ja kirjutas tellimustööna «*Linguarum methodus novissima*» («Uusim keele õpetamise meetod»). Samal ajal (1648) ilmus Tartus hiljuti asutatud ülikooli Academia Gustaviana kreeka ja heebrea keele professori Johan Georg Gezeliuse toimetusel Komensky kreeka- ja ladinakeelne «*Janua linguarum reserata aurea*» («Keelte avatud uks»). Forseliuse stuudiumi aastatel oli Turu Ülikoolis Komensky ideede kandjaks prokantsler, endine Tartu ülikooli professor J. G. Gezelius. Lühikeste vaheaegadega ilmus seal Jan Amos Komensky «*Orbis sensualium pictus*» («Meeltega tajutat maailm piltides») kolmes väljaandes (1684, 1689 ja 1698).

Forseliuse ja Gezeliuse lugemisõpetuse meetodil on palju ühisjooni. Nähtavasti mõjutas mõlemat Komensky «*Orbis sensualium pictus*». Võimalik, et koolmeistrite seminari asutamise mõte küpses Forseliusel isegi Gezeliuse isiklikul mõjutusel.

Koolmeistrite seminari avamist Tartus soodustas mitme asjaolu kokkulangemine. Liivimaa superintendent tahtis koolide kaudu viia protestantismi sügavale maarahva hulka. Ka Rootsi absolutistlik riigivalitsus toetas koolide asutamist. Lätimaal Aluksnes avati säärane õppeasutus 1683. aastal.

Esimene eesti koolmeistrite seminar avati kuninga korralduse alusel 1684. aastal Tartu lähedal Piiskopi mõisas. Õpilaste ülalpidamise eest hoolitses kroonu. Forseliusest sai seminari õpetaja, juhataja ja lugemisõpetuse uue meetodi propageerija. Pole võimalik kindlaks määrata seminari õppetöö sisu ega

iseigi õpilaste arvu. Selleaegseist õpperaamatuist võib järeldada, et esmajärjekorras nõuti katekismuse tundmist ja lauluoskust. Õpilased said hea lugemisoskuse ning vähemalt andekamad õppisid ka kirjutama ja omandasid rehkendamise alged. Lugema õpetati mitte sissejuurdunud veerimismeetodi, vaid uue häälikumeetodi järgi, mis oli pärit Komenskyilt. B. G. Forselius olevat taotlenud sääraste rahvakoolide loomist, mis oleksid paremad kui Rootsi ja Soome selleaegsed koolid.

Kahel korral reisis Forselius Stockholmist taotlema seminari õiguste laiendamist ja rahvakoolide võrgu loomist. 1686. aastal võttis ta kaasa kaks koolipoissi, Ignati Jaagu ja Pakri Hansu poja Jüri, et demonstreerida kuningale seminari saavutusi ja eesti poiste õppimisvõimet. 1688. aasta sügisel, tagasiteel Stockholmist, kus Forselius oli saanud õiguse rahvakoolide juhtimiseks Eesti- ja Liivimaal, hukkus ta tormisel Läänemerele. Pärast Forseliuse surma seminar suleti. Kooli tegevusaeg jäi lühikeseks, ometi pandi selle kaudu alus esimese koolivõrgu kujunemisele ja anti hea ettevalmistusega koolmeistriteid.

Koolivõrgu loomine edenes eriti visalt Põhja-Eesti kihelkondades. Milliseid takistusi tegid üksikud mõisnikud, sellest kõnelevad Forseliusele saadetud kirjad. Harju-Madise pastor G. Herling kirjutas: «Kui 50 poissi kogunesid minu abil asutatud kooli, siis leidis palju kadetsejaid ja vastaseid (mõeldud on mõisnikke — L. A.), kes asja takistada püüdes levitasid kuuldust, et niipea kui poisid on õppinud lugema, pannakse nad laevale ja viiakse soldatiks.» Et säärast kuulujuttu ainult Põhja-Eestis ei levitatud, näitab Palamuse kirikuõpetaja G. Ederi kiri, kes muu hulgas teatas vanemate kartusest, et poisid pärast kooli võetakse soldatiks, aga kui see õigeks ei osutunud, kasvas koolilaste arv «ikka enam ja enam».

Karl XI valitsemisajal (1672–1697) arenes Rootsi riigis absolutism. Riigikassa täitmiseks võeti kogu riigis ja ka Baltimail varem läänistatud mõisad riigi kätte. Aadli vastupanu murdmiseks püüdis kuningas talupoegadelt toetust leida. Määrati

1694. aastal Riias ilmunud aabitsa viimane lehekülg.

kindlaks talumaade suurused ja maksukohustused, rüütelkonna vaoshoidmiseks kärbiti aadli poliitilisi õigusi. Põhja-Eestis säilitas suurem jagu mõisnikest siiski oma maavaldused, selle kaudu endised privileegid ja ka võimalused hariduse levitamise takistamiseks. Konsistooriumi võimukandjad olid Forseliusega tülis keeleküsimumuste pärast. Kõige selle tõttu oli seminaril Põhja-Eestile vähene mõju. Nagu Forselius ise märkis, õpetasid tema seminari kasvandikud ainult kolmes (Järva-Jaani, Järva-Madise ja Vigala) Eestimaa kihelkonnas (üldse oli kaheksa kooli). Kõige paremal järjel olid koolid Harju-Madisel ja Ristil (oma sünnikihelkonna koolidele oli Forselius esimesel Stockholmikäigul hankinud riikliku toetuse).

Eestimaal hakkas riigivõim talurahva kooliküsimumustega tõsisemalt tegelema 1690. aastal, mil kindralkuberner nõudis kooli asutamist igasse kihelkonda.

Mõisnike suhtumist võimude korraldused ei muutnud. Talurahva haridusküsimumusse suhtus suurem osa mõisnikke ükskõikselt, paljud isegi vaenulikult. Väljaantud seadusest hoolimata koolimajade ehitamine ei edenenud. Mõnel pool veeti palgid kohale, aga kasutati muuks otstarbeks, oli kihelkondi, kus ei saadud kokkuleppele isegi koolimaja asupaiga suhtes. Suuremalt osalt kujunes põhiliseks koolimaa ja koolmeistri palga küsimus. Kõige sagedamini teatati: «Koolmeistrit pole veel palgatud, lapsi õpetavad köstrid väikese lisatasu eest.» Uhtekolmu töötas Põhja-Eestis 17. sajandi lõpuastatel 11 kooli, valmimisjärgus oli neid 5. Lugemisoskuse omandamiseni jõuti siiski ka koolideta kihelkondades, Kuusalu kihelkonnas näiteks palkasid taluperemehed Tallinna koolide kasvandikke. Peetri kihelkonnas õpetasid talupojad ise oma lapsi lugema. Näiteid uue õpetamisvormi levimisest leidub lisaks eelnevale veel paljudest kihelkondadest. Jõelähtmel polnud kooli, aga 1697. aastaks oskas lugeda 37 inimest, Jüri kihelkonnas oli lugemise selgeks õppinud (1696. a.) 30 Lagedi ümbruse last, Simunast teatati, et «lugeda oskavad paljud». Võib arvata, et just nendel aastatel pandi alus hiljem laialdaselt levinud koduõpetusele. Sajandi lõpust on säilinud ainult kaks teadet lugemisõpetuse täieliku puudumise kohta. Kirbla kihelkonnast teatati (1698), et «kool on valmis... seni veel kedagi lugema õpetatud pole», Mihkli kihelkonna visitatsiooniprotokollis seisab lakooniline märkus «pole kooli ja seetõttu ei oska ka keegi lugeda». Visitatsioonide andmetel oli 1707. aastaks kümnes Põhja-Eesti kihelkonnas lugemisoskust vähemalt 564 talupojal.

Lõuna-Eesti loetleti 1688. aastal 33 kooli. Lisaks kihelkonnakeskustes töötavatele oli kooli avatud ka Helme, Nõo, Sangaste ja Tartu kihelkonna mõisates. 1687/88. a. talvel käis koolis 644 last. Kogu Lõuna- ja Põhja-Eesti kohta tuli selleks ajaks 41 kooli 793 lapsega. Lõuna-Eesti koolivõrk jäi püsima ka pärast Forseliuse hukkamist.

1693. aastal nõudis kindralkuberner J. J. Hastfer uuesti kõikidesse kihelkondadesse koolide asutamist ja mõisnikelt talulaste õppimasaatmist. 1694. aastal nõuti juba kuninga korraldusega kihelkonnakeskustesse koolimajade ehitamist ja koolmeistritasuks 1/4 adramaa eraldamist.

Tollaseid õppimistingimusi iseloomustab esmajoones koolimajade vilets olukord. Suuremalt jaol kasutati mõnda rehetuba. Sangastes kanti koolide eest rohkem hoolt kui mujal, ent sealgi pidid lapsed õõbima kirikuõpetaja rehetuas. Ainult paaris kihelkonnas osati või taheti koolide asutamisel tõsisemalt mõelda uute hoonete ehitamisele. Palamuse kihelkonnas valmis maja 1688. aasta suvel, Harju-Madisel sama aasta sügisel. Forseliuse kodukihekkonda ehitati koolihoone riigi toetusel, sellest sai esimene ajakohane rahvakool Eestis. Laste kasutada oli seal kaas koolituba.

Õppuse peaesmärki nähti algelise lugemisoskuse omandamises ja usuõpetuse põhitõdede pähetuupimises. Tänapäeval pole kerge ette kujutada, kuidas «teadmiste» omandamine ühes või teises paigas kulges. Forseliuse kasvandikud õpetasid lugemise

selgeks ühe talvega, tavaliselt 3...4 talvekuuga. Järva-Jaanis alustati laste õpetamist kaks nädalat enne jõulu (lõpetati veidi enne lihavõttepähi). Alguses õpiti selgeks tähed ja aabitsat lugemine, järgnesid kirikulaulud, katekismus ja palved. Harglas oli juba jaanuaris aabits läbi ja vaja läks «katekismust ning lauluraamatuid». Laiuse kooli kohta teatati 11. märtsil 1688. a., et seal loevad juba peaaegu kõik poisid kokku, ja «nad on oma katekismuse juba mitu korda läbi võtnud, peale kõige mahajäänute, kes juba ilusasti veerida oskavad».

Kasutatavate raamatute kohta aitab selgust tuua Forseliuse kirjavahetuses leiduv loetelu. Aabitsad olid muretsesed igasse kooli, seda tingis uus lugemismeetod. Forseliuse aabitsa kõrval kasutati lauluraamatut, katekismust, palveraamatut ja «Wastset Testamenti». Stahlil «Käsi-, kodu- ja kirikuraamat» (1632—1638) tõrjuti ebaselge kirjaviisi pärast Forseliuse pooldajate kaudu koolidest välja, kuni ilmus parandatud uustrükk.

Eestikeelseid raamatuid trükiti kahes murdes, «Tallinnamaa keeles» (Põhja-Eestis) ja «Tartumaa keeles» (Lõuna-Eestis). Tallinnamurdelisi anti välja Tallinnas, tartu- ja tallinnamurdelisi Riias superintendent Fischeri trükkikojas. Kolmas trükkikoda oli Tartus, aga maarahvale seal raamatuid ei trükitud.

Talupoegade piiratud liikumisvõimaluste tõttu võidi kirjan dust muretseda ainult kohalike võimukandjate vahendusel. Nendest sõltus ka koolide varustamine õpperaamatutega. Isegi Tartus, rääkimata väiksematest linnadest, polnud veel raamatukauplust. Reiner Brocman märkis kirjas Forseliusele, et raamatute tagavara asub Sangastes. Sealt võisid neid osta koolid ja ümberkaudsete kihelkondade talupojad. Kirjas oli lühike teade, et Põlva kool ja Tartu on saanud 100 aabitsat. Sangaste kihelkonna kohta mainitakse, et sealsed talupojad on oma koolis käivatele lastele 30 «Wastset Testamenti» muretsenud.

Eesti aabitsa ajalugu ulatub 1641. aastasse. Esimene aabitsaraamat, mis ilmus piiskop Jheringi väljaandel, pole säilinud, ilmumise aega kinnitab ainult teade Rootsi Riigiarhiivis. Viimaste aastate arhiivileiud kinnitavad varasema viite õigsust. Gustav Garblomi vastusest Tartu ülikooli koolikomisjoni ankeedile (1803) selgub esmakordselt, et Jheringi väljaandel ilmus eestikeelse aabitsa kõrval ka Eestimaa rootslastele mõeldud rootsikeelne aabits. Noarootsi kihelkonnas olid Jheringi rootsi- ja eestikeelsed aabitsad kasutusel veel 1803. aastal. Kogu Põhja-Eestis jäi Jheringi aabits kasutusele 17. sajandi lõpuni.

Uue lugemismeetodi alusel kirjutas Forselius uue aabitsa, mis ilmus 1687. aastal. See oli üles ehitatud teisiti kui varasem Jheringi aabits. Lugemine algas tähtede õppimisest, järgnesid hääldamisharjutused täherühmade kaupa, lühikeste sõnade kokkulugemine. Hääldamisharjutustele järgnes silbitatud teksti lugemine.

Forseliuse meetodilised ideed leidsid rakendamist põhiliselt Lõuna-Eestis. Nähtavasti oli aga Eestimaa provintsiaalkonsistooriumi vastuseis Forseliuse uuele ortograafiale nii suur, et ainult vähesed julgesid Tartu seminari kasvandikke koolmeistriteks kutsuda ja sellega tõkestati ka Forseliuse õppemeetodi levimist.

17. sajandi lõpul hakati kirjastama esimesi vaimuliku sisuga kooliraamatuid. Põhiosa moodustasid «Käsi-, kodu- ja kirikuraamatu» katekismuse osad. Aastail 1690—1691 Riias ilmunud lõunaeeestimurdelise käsiraamatu vastav osa kandis juba pealkirja «Õnsa Luterusse katekismus Ehk Laste Õppus». Sama raamatu Riias ilmunud põhjaeeestimurdelise väljaande eessõnas selgitatakse, et katekismuse osa tuleb kasutada kooliõpikuna. Tallinnas väljaantud käsiraamatu neljanda trüki (1693) katekismuse osa kandis pealkirja «Tallo-Rahva Kohlining Kirko-Lapsede tarbix». Kõik 17. sajandil väljaantud kooliraamatud pakkusid lastele ainult kiriklikku lugemismaterjali. Esimeste ilmaliku sisuga lugemispalade trükkimiseni jõuti alles järgmise sajandi lõpukümnenditel.